

*CUM IGITUR IN ECCLESIA [...] NOBISCUM PARITER
PLEBS UNIUERSA MISSAM OPPERIRETUR.*
PRECOCITAT EN L'ÚS DEL TERME MISSA PER SEVER,
BISBE DE MENORCA (418)

per JOSEP AMENGUAL I BATLE, M. SS. CC.

RESUM

La carta «encíclica» del bisbe Sever de Menorca, amb seu a Iamona, és un escrit propagandístic que vol mostrar a tot l'orbe de la terra les meravelles obrades per Déu, narrant la primera conversió massiva de jueus a Occident, obrada a Magona (Maó). Ometem les pressions incruentes, però reals, fetes pel bisbe, al llarg de la setmana del 2 al 9 de febrer de l'any 418. Tots els trets es corresponen a un bisbe de l'època teodosiana. Ens concentram en observar com el bisbe i la *plebs christiana uniuersa* reaccionaven amb la pregària d'intercessió i d'acció de gràcies, expressada en himnes, cants, salms, a vegades cantats a l'uníson amb els jueus. Els textos bíblics tenen un influx de les catequesis prebaptismals nord-africanes. Ressalta la celebració de l'eucaristia, presidida sempre pel bisbe, i participada unànimement per la comunitat cristiana. Per primer cop en llatí el terme *missa* és usat d'una manera autònoma, sense cap aposició. Totes les celebracions esmentades són en dia feiner. Un sol cop esmenta la petició del baptisme per a un jueu de cent dos anys. Els convertits rebien el *Signum salutare*, previ al baptisme. L'estructura ministerial de l'església a Menorca és completa: hi ha el bisbe, preveres, clergues, i la carta s'adreça també als diaques. Els edificis de l'església són designats com a *basilica* i *ecclesia*.

Paraules clau: carta del bisbe Sever de Menorca, litúrgia al segle v, *missa*, conversió de jueus al cristianisme.

CUM IGITUR IN ECCLESIA [...] NOBISCUM PARITER PLEBS UNIUERSA MISSAM OPPERIRETUR. *PRECOCITY IN THE USE OF THE TERM MISSA BY SEVERUS, BISHOP OF MENORCA (418)*

ABSTRACT

The «encyclical» letter of bishop Severus of Menorca, whose see was in Iamona, is a propagandistic text that pretends to show to the whole world the wonders of God, by narrating the first massive conversion of Jews in the West, accomplished in Magona (Maó). The bloodless -but real- pressure exerted by the bishop during the week from 2nd to 9th february 418 are omitted. Every feature corresponds to a bishop of the Teodosian era. We focus in observing how both the bishop and the plebs christiana uniuersa reacted to the intercession and thanksgiving prayer, expressed through hymns, chants, psalms, sometimes sung together with the Jews. The biblical text have influences from the north African pre-baptismal catechesis. The celebration of Eucharist, always presided over by the bishop and unanimously participated by the Christian community, stands out from the text. For the first time in Latin, the term missa is used in an autonomous way, without any apposition. All the mentioned celebrations take place on a working day. A single time the baptism request for a 102-year-old Jew is mentioned. The converted received the Signum salutare, previous to baptism. The ministerial structure of the church in Menorca is complete: there is the bishop, priests, clergy, and the letter is also addressed to deacons. The church buildings are described as basilica and ecclesia.

Keywords: letter from bishop Severus of Menorca, Liturgy in the 5th century, missa, conversion of Jews to Christianity.

La circular del bisbe Sever de Menorca (418) és un producte típic de la mentalitat de l'època teodosiana, segons la qual el cristianisme catòlic, des de l'edicta *Cunctos populos*, publicat a Tessalònica, l'any 381, podia mostrar-se protegit per l'autoritat imperial, i amb el projecte d'arraconar les diverses interpretacions tingudes per herètiques. Tanmateix el judaisme no hi seria perseguit, malgrat que els jueus hi veuriem molt limitades les seves capacitats ciutadanes, perquè els era prohibit l'accés a determinats càrrecs públics. Ara bé, l'incompliment de la llei, pràctica ancestral en molts països mediterranis, ha salvat moltes vides, i ha evitat més marginacions. I l'Imperi romà, malgrat que se'ns mostri aureolat com un estat de dret, era ben mediterrani, i basti veure la carrera política municipal dels jueus de Magona, per comprovar que contra llei els *defensores ciuitatis*, els *patroni* i, fins i tot, el *praeses* de la província baleàrica, contra les lleis teodosianes, ben fresques, eren jueus.

Amb tot, emparat en aquesta legalitat, el novell bisbe menorquí va poder emprendre una campanya proselitista sobre la poderosa comunitat de jueus de Magona, *oppidum* situat a l'extrem més oriental de l'illa. Comptava el bisbe amb el suport de la seva església de Iamona, *oppidum*, també portuari, però a la banda més occidental.

Una vegada que l'autenticitat de l'escrit queda garantida per dos testimonis externs, l'*Ep.* 12*13,5, de Consentius, de l'any 419, i per l'escrit sobre els miracles de sant Esteve, d'Evodi, bisbe d'Uzali (ca. 420),¹ i per la coherència de la narració amb el temps, com ho hem mostrat diverses vegades,² serà bo ressaltar les aportacions menys vistoses de l'escrit. En efecte, queda palès com el bisbe Sever protagonitzà la campanya més antiga sobre els jueus en Occident, que va acabar en una conversió mas-

1. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, I, Palma de Mallorca, Moll, 1991, p. 75-76, coll. «Els Treballs i els Dies»; 36; Josep AMENGUAL I BATLE i Margarita ORFILA, «Paganos, judíos y cristianos en las Baleares: documentos literarios y arqueológicos», a José FERNÁNDEZ UBIÑA i Mar MARCOS (ed.), «Libertad e intolerancia religiosa en el Imperio romano», *Ilustración de la Religión. Anejos. Anejo XVIII* (2007), p. 200-203.
2. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 66-76; Josep AMENGUAL I BATLE, «Consentius/Severus de Menorca. Vint-i-cinc anys d'estudi. 1975-2000», a *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 20 (2001), p. 655-663; Josep AMENGUAL I BATLE, *Judíos, católicos y herejes: el microcosmos balear y tarraconense de Severus de Menorca, Consentius y Orosius, (413-421)*, Granada, Universitat de Granada; [Palma], Universitat de les Illes Balears; [Menorca], Institut d'Estudis Menorquins, 2008, p. 76-77, coll. «Monogràfica. Biblioteca de Humanidades. Chronica Nova de Estudios Históricos»; 112.

siva,³ però, en la narració d'aquesta empresa tan cridanera pel mateix fet, i per la seva precocitat a Occident, va aportar altres elements importants, un dels quals és el de la presència del terme *missa*, que, segons ho intentarem mostrar, és la primera vegada que s'ha conservat en un escrit, segons l'accepció general per a denominar la celebració de l'eucaristia.

La carta de Sever presenta, també, altres aportacions importants, com és que, per segona vegada, les illes de Mallorca i Menorca no són denominades amb la forma adjectivada de *Baliaris maior* i *Baliaris minor*, sinó ja en la manera substantivada de *Maiorica* i *Minorica*.⁴

Com ho hem indicat, també la narració dels esdeveniments deixa caure algunes expressions i certs termes de la litúrgia, que són prou reveladors, i sobre aquests ens detindrem, anys després que ja hi vam dedicar prou temps.⁵ En primer lloc ens referirem a l'estructura ministerial de l'església a Menorca, seguidament prendrem nota dels edificis litúrgics i, en darrer terme, ens atansarem al que ens diu sobre les celebracions litúrgiques.

1. L'ESTRUCTURA MINISTERIAL DE L'ESGLÉSIA A MENORCA

La carta del bisbe Sever és el primer testimoni de la presència del cristianisme en les illes Balears, i ens el presenta com una magnitud consistent i poderosa a Menorca, que és capaç de suplantar el judaisme, que dominava la cúria de Magona (Maó), i, pel que sembla, tenia tant de prestigi, que un dels seus components, Litorius, que consideram com a jueu, havia estat *praeses*, és a dir, governador de la *Provincia Insularum Balearum*, creada vers l'any 395, i aleshores havia ascendit a *comes*, grau suprem dins l'escalafó militar.⁶

3. Josep AMENGUAL I BATLE, «The Perfidia of the Jewish Women of Magona, according to the Letter of Bishop Severus of Minorca (418). The Example of 2 Mac. 7» (en curs de publicació).
4. Josep AMENGUAL I BATLE, «Les ciutats balears a les èpoques tardoromana, vàndala i bizantina», en curs de publicació. Josep AMENGUAL I BATLE, «The Origin and Timespan of the Archipelago's Names, the Islands and Cities of the Balearic and Pitiusan Islands». Javier VELAZA, (ed.), *Insularity, identity and epigraphy in the Roman world*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2017, pp. 197-220.
5. Vegeu les obres citades a les notes 1 i 2, que seguim molt de prop, i a vegades literalment, tot i que corregim qualche errada percebuda, i reorganitzam la presentació de les qüestions, les ampliam i actualitzam.
6. Josep AMENGUAL I BATLE, «Litorius, qui nuper hanc prouinciam rexit et nunc comes esse dicitur, i la província *Insularum Balearum* (ca. a. 395-418)», M. L. SÁNCHEZ LEÓN (ed.), *Les*

En aquest context, podríem preguntar-nos per què Seuerus no va adreçar directament la seva circular al bisbe de Roma, el papa Zòsim, del qual ben prest Consentius va rebre una còpia de la coneguda *Epistula Tractoria*.⁷ Qui li va remetre i des d'on, no ho sabem. Solament tenim una constància que, en aquesta avinentesa, les comunicacions havien funcionat amb prestesa. Diríem que degué ser qualque corresponsal africà, proper a sant Agustí, que la hi pogué trametre, o la hi pogué fer avinent el mateix Orosius, ben antipelagià, que en podia portar un exemplar quan va passar per Menorca. En realitat desconeixem quina concepció tenia el bisbe Seuerus, amb seu a Iamona, sobre l'exercici del primat romà. Qüestió diferent del que és el primat en si.

No obstant això, la circular destaca la presidència omnímoda del bisbe. Ell n'és el redactor i es presenta com a protagonista de tots els esdeveniments que narra, des dels somnis, fins a la conducció de cada moment durant la campanya. En el mateix encapçalament figuren en primer lloc els bisbes. I el destinatari, almenys de l'exemplar de la circular que coneixem, és un bisbe, Euodius d'Uzali. El perfil del bisbe proposat per Seuerus és el de caràcter monàrquic de la tradició d'Ignasi d'Antioquia, desenvolupada en l'àmbit de l'època teodosiana. En efecte, apareix com el cap de la comunitat cristiana, dels preveres, dels monjos i de la Verge, així com el qui presideix totes les celebracions, que consistiren en un baptisme, diverses misses i altres pregàries.⁸

No només el bisbe promou els esdeveniments, sinó que a ell es dirigeixen els jueus quan volen ingressar a l'Església, ell els signa amb el senyal de la creu, primer ritu d'admissió, ell dirigeix la celebració baptismal, ell informa dels esdeveniments i els interpreta providencialment. Finalment, convida els bisbes de tot l'orbe a emprendre una campanya semblant, per tal d'aconseguir la unitat religiosa de l'Imperi i assolir la salvació eterna del poble hebreu.

El títol que adopta Seuerus és el d'*episcopus*, que consta ja des del mateix encapçalament de la carta. També ho ratifica Ruben quan va interpel·lar Theodorus perquè es convertís, i, amb aquest canvi, podria gaudir del

Balears romanes. Nous estudis, Palma de Mallorca, Documenta Balear, 2012, p. 139-169. M. L. SÁNCHEZ LEÓN (ed.), «El comes Litorius i Asterius, comes Hispaniarum», *Les Balears romanes. Nous estudis*, p. 171-185.

7. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 379 i 382.

8. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 191-193.

mateix rang social que els bisbes.⁹ Si queda ressaltat, especialment, el rang politicosocial del bisbe teodosià, que assumeix en virtut de la seva condició de president de la comunitat cristiana,¹⁰ també emergeix amb claredat la seva funció doctrinal. A ell li corresponia disputar amb el doctor hebreu Theodorus,¹¹ i ell assumeix, en definitiva, la presidència exclusiva de la celebració eucarística.¹²

En virtut de la presidència en la celebració litúrgica es va atribuir la denominació de sacerdots als bisbes,¹³ mentre que el Nou Testament només recorre a aquest vocable per designar a tots els batejats i el Crist gran sacerdot.¹⁴ En aquest context explica Seuerus la seva recent ordenació episcopal: «[6] Per a aquests llocs, a mi, el darrer dels mortals (cf. Ef 3,8), fa poc m'han imposat la càrrega de l'ofici episcopal».¹⁵ Si ha-

9. SEU. MIN., *Ep.*, 16,15: *cum episcopis sedeo*. Cf. p. 165-167. Per a no carregar gaire les notes, i, atesa la facilitat de localitzar els passatges citats de la carta del bisbe Sever, ens remetem a l'edició crítica: Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, II, Palma de Mallorca, Moll, 1992, p. 12-65, coll. «Els Treballs i els Dies»; 37. A les pàgines parells hi ha el text llatí, i a les senars, la traducció en català.
10. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 114; Purificación UBRIC RABANEDA, *La Iglesia en la Hispania del siglo V*, Granada, Universidad de Granada, coll. «Monogràfica. Biblioteca de Humanidades. Chronica Nova de Estudios Históricos»; 86, p. 41-56, acaba de dedicar un capítol sencer a aquesta qüestió, aportant, entre moltes altres fonts, textos de Seuerus i Consentius, cf. p. 49, 53 (on alludeix a la interpretació de BAJO, que no ens sembla correcta), 43, 48, 55-56 (sobre els textos de Consentius) i, en general, Rita LIZI, *Vescovi e strutture ecclesiastiche nella città tardoantica: L'Italia Annonaria nel IV-V secolo d. C.*, Como, 1989, coll. «Biblioteca Athaeneum»; 9. Vegeu el recull d'estudis Éric REBILLARD; Claire SOTINEL (ed.), amb el títol *L'évêque dans la cité du IVe au Ve siècle. Image et autorité. Actes de la table ronde organisée par l'Institut patristico Augustinianum et l'École française de Rome (Rome, 1er et 2 décembre 1995)*. Rome, École Française de Rome, 1998, coll. «Collection de l'École Française de Rome»; 248.
11. SEU. MIN., *Ep.*, 12,6.9; 21,5.
12. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 191-193.
13. Entre les possibles mostres d'aquest vocabulari, vegeu aquestes frases de Lleó I (440-461) a l'emperador Marcià, *Ep.* 117,1, PL 54, 103: «ut dum sancto studio pro fide agunt christiani principes, fidenter per eorum regna supplicant domini sacerdotes»; de Gelasi I (492-496) a l'emperador Anastasi I, *Ep.* 8: «In quibus tanto gravius est pondus sacerdotum, quanto etiam pro ipsis regibus hominum in divino reddituri sunt examine ratione».
14. Josep AMENGUAL I BATLE, *L'Església com a Poble de Déu. Notes d'Eclesiologia*, Inca, Publicacions del Santuari de Lluc, 1993, coll. «Lucus»; 5, p. 191-192.
15. Cf. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 164-165. St. AMBRÓS, *Ep.* 22,12, PL 16,1066: «Perdiderat ciuitas suos martyres, quae rapuit alienos.

guéssim traduït *sacerdotalis officii* per *ofici sacerdotal* el text hagués quedat traït.¹⁶

Seuerus devia tenir en aquells dies, almenys, quaranta anys. L'ordenació episcopal arribava, generalment, al cap d'una experiència consolidada com a prevere. Tenint present una tradició hispànica posterior,¹⁷ que es fundava en l'Antic Testament i en els pares de l'Església, s'establia que els levites o ministres inferiors no havien de ser incorporats a l'ordre si no tenien vint-i-cinc anys. Per al presbiterat se'n requerien trenta.

L'espai territorial del bisbat de Seuerus era el de l'illa de Menorca, que descriu amb cert detall, i esmenta la situació, l'orografia, i les distàncies entre les dues poblacions, Iamona a l'Occident, i Magona a l'Orient. Precisa que en aquests llocs ha estat destinat a l'ofici episcopal: *In his*.¹⁸ Evodi, bisbe d'Uzali, quan recorda la recepció de la carta que tracta dels miracles de sant Esteve, és el primer autor extern a Menorca, que designa el bisbe segons la titulació que es va imposar en l'Antiguitat, amb la qual coincideix la que perdura des de la restauració del bisbat en el segle XVIII, i és la de bisbe de Menorca, i no de Ciutadella. Diu així Evodi: «epistola ad nos quoque delata cuiusdam sancti episcopi, Seueri nomine, Minoricensis insulae».¹⁹ És una forma que també es va aplicar a Mallorca i a

Etsi hoc Dei munus est, tamen gratiam quam temporibus sacerdotii mei Dominus Jesu tribuit, negare non possum». Són diversos els temes d'aquesta carta que es repeteixen a la circular, vegeu Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, II, p. 23 i 33, amb les notes 34 i 60.

16. SEU. MIN., *Ep.*, 2,6: «In his, mihi omnium mortalium ultimo, nuper sacerdotalis officii pondus impositum est».
17. IV Concili de Toledo, cànon 20, a J. VIVES, T. MARÍN MARTÍNEZ I G. MARTÍNEZ DíEZ (ed.), *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, Barcelona; Madrid, CSIC, 1963, coll. «España Cristiana. Textos»; 1, p. 200.
18. SEU. MIN., *Ep.*, 2. 1-6: «Insula Minorica una ex Balearibus insulis est, quarum nomen cunctis populis saecularium quoque auctorum litteris peruulgatum est. 2 Haec, inter Mauritaniam Caesariensem et Hispaniam medio propemodum aequoris spatio sita, angustis admodum terminis clauditur; 3 longitudinem triginta latitudinem uero decem fere milia passuum habens; 4 quae nunc idcirco commemorauit, ut agnoscere possit contemptibilia mundi a Domino, non solum in hominibus, sed etiam in locis eligi. 5 In hac itaque insula, quae omnium terrarum paruitate, ariditate, asperitate, postrema est, duo parua oppida a poenis, sicut inditum nomen indicio est, e regione fundata sunt: Iamona ad occasum, Magona ad orientem spectat. 6 In his, mihi omnium mortalium ultimo, nuper sacerdotalis officii pondus impositum est». Vegeu Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 164-165, on també indicam l'estatus civil de les dues poblacions.
19. EVODI D'UZALI, *Miracula facta Vzali ca. annum 420*, I,2, PL 41,835. Jean MEYERS, (ed.,

Eivissa, segons la qual el títol de la seu episcopal es va extreure no del nom de la ciutat on residia el bisbe, sinó del nom de l'illa corresponent. Així apareixen els tres bisbes màrtirs de les Balears, per a l'any 484: Macarius de Minorica, Helias de Maiorica, Opilio de Ebuso, segons la *Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae*,²⁰ celebrats globalment amb «quatre mil nou-cents seixanta-sis sants màrtirs i confessors de la fe, que van morir en la persecució desencadenada pels vàndals a Àfrica», dia 12 d'octubre, segons el martirologi romà. Suposam que aquesta denominació dels bisbats té l'origen en el fet que cap ciutat devia tenir una població significativa, que la fes coneguda, malgrat que els noms de les ciutats deixaren rastre en els textos antics. Basti recordar els noms de les dues poblacions menorquines, en la carta de Sever.

Seuerus va ser elegit pel poble de Iamona i pel seu presbiteri? Aquesta és una altra de les incògnites que no podem resoldre. Però la resposta ha de ser afirmativa per diverses raons, encara que no puguem determinar si el procés electiu començava en el collectiu del poble o en el del presbiteri.²¹ La intervenció del metropolità, ens sembla, s'hauria d'excloure, puix en l'antiguitat aquest dignatari eclesiàstic, ni propi ni extern, no apareix en les esglésies de les Balears.

En altres llocs els poders públics interferien en el procés electoral dels bisbes veïns, però a Menorca aquesta amenaça no es donava.²² La intervenció del bisbe de Roma no va arribar fins a l'edat mitjana avançada, de manera que els primers bisbes de Mallorca, al segle XIII, van ser elegits pel Capítol de canonges de la Catedral. Si Seuerus era o no nadiu de Menorca és indiferent. En el cas que no ho fos, s'hauria establert a l'illa des d'uns anys enrere i exercí de prevere. És un altre extrem sobre el qual no podem assegurar res amb precisió, però el més probable és que fos menorquí.

Per més que sigui fàcil i atractiu descriure altres aspectes de la funció episcopal, no és aquest el lloc apropiat, ni tan sols de manera sintètica.

trad.), *Les miracles de saint Étienne. Recherches sur le recueil pseudo-augustinien* (BHL 7860-7861), Turnhout, Brepols, 2006, p. 274, coll. «Hagiologia»; 5.

20. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 320-325.

21. Peter NORTON, *Episcopal Elections 250-600. Hierarchy and Popular Will in Late Antiquity*, Oxford, University Press, 2007, p. 18-80, coll. «Oxford Classical Monographs»

22. Jean GAUDEMET, *L'Église dans l'empire Romain (IV-Ve siècle)*, París, Sirey, 1958, p. 107-108, 330-333, on exposa que, en el procés electiu d'un bisbe, a poc a poc els bisbes veïns guanyaven en influència allò que es furtava al poble i al presbiteri. En aquesta època els papes restringien el seu influx a Itàlia.

Hem de cenyir-nos a destacar aquells trets que afecten el nucli d'aquest capítol. A aquest propòsit cal prendre en compte que, des de l'antiguitat, tot bisbe ha tingut relació amb un territori, que va començar per comprendre generalment el d'una ciutat, des de la qual s'expandia el seu ministeri, a mesura que el cristianisme entrava en les zones rurals. Deu anys després dels esdeveniments de Menorca, el Concili de Calcedònia²³ va consagrar en la pràctica la pretensió imperial que entre les *ciuitates* i les seus episcopals es donà una correspondència.

Ara bé, a les Balears només hi ha hagut un bisbe a cada illa, per la qual cosa Seuerus va exercir el ministeri en tota l'illa, fet que es pot veure corroborat pel llibre *Miracula facta Vzali*, d'Evodi d'Uzali, I, 2, el qual declara que va rebre una carta del bisbe Seuerus de Menorca.²⁴

A l'església menorquina suposem que hi havia un nombre indeterminat de preveres, però no apareixen a la circular, excepte en l'encapçalament i al referir-se a l'arribada d'Orosius.²⁵ Tampoc no sabem de l'existència de diaques, encara que probablement alguns tenien encomanades funcions específiques, com la d'assistir els pobres i auxiliar el bisbe.

Altres ministres, que poguessin ser preveres, diaques o d'un ordre inferior, apareixen sota la denominació de clergues, als quals se'ls va encomanar que avisassin els jueus perquè es preparassin a la disputa bíblica amb el bisbe.²⁶

2. ELS EDIFICIS LITÚRGICS

Hem deixat constància que l'edifici que s'utilitzava com a lloc de reunió i de celebració dels cristians ja es denominava església, *ecclesia*.²⁷

23. Cànon 17, en COD, p. 95 (any 428). Cf. Jean GAUDEMET, *L'Église...*, p. 326-327. L'aforisme *nulla ciuitas sine episcopo*, del Codi de Justinià, I, III,36: «Unaquaue civitas proprium Episcopum habeto». En el *Corpus Juris Civilis Justinianei*. «Adjectis recentioribus quorundam imperatorum constitutionibus, et consuetudinibus feudorum»: [...], II, Augustae Taurinorum: Ex Typographia regia, 1757, col. 36.

24. Jean MEYERS (ed., trad.). *Les miracles de saint Étienne*, p. 274-PL 41, 835 i, en edició crítica, també a Josep AMENGUAL i BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, II, p. 124; cf. I, p. 174-175; 322-325, cf. p. 70, 79, 86.

25. SEU. MIN., *Ep.*, 4,1: *presbyter quidam*.

26. SEU. MIN., *Ep.*, 12,3: *missis clericis*.

27. SEU. MIN., *Ep.*, 4,2; 12,3.4.5; 14,1; 16,20; 17,1.3; 19,5; 20,4.5; i de dubtosa interpretació, en el sentit de si es refereix a la comunitat església o al lloc, és el passatge 24,11. Cf., més amunt, amb algun paral·lel a sant Agustí, p. 98, nota 87, i d'Hispania, cf. Josep

És curiós observar que, fins a l'escena de l'aparició del globus, s'utilitza exclusivament aquest terme de *ecclesia*, incloent el passatge en què Seuerus conta que el prominent Iulius es dirigia a la basílica cristiana extramurs de Magona, on Seuerus celebrava la missa.²⁸ A partir de la narració de l'aparició del globus, ja no s'empra més el terme *ecclesia*, sinó que aquell fenomen es va veure *trans, post o supra basilicam*. Finalment, la carta donaria la notícia que els jueus edificuen la nova basílica, *nouam basilicam*, en el lloc on abans s'aixecava la sinagoga.²⁹

L'església que serveix com a escenari de les celebracions³⁰ és aquella en la qual Orosius va dipositar les relíquies de sant Esteve, situada als afores de Magona,³¹ i, per tant, s'ha de sortir de la ciutat per arribar a aquest edifici.³² Aquesta església, a partir del fenomen del globus, és denominada basílica sense que aparegui una raó particular, potser per simple casualitat. Davant aquest edifici hi havia una esplanada en la qual els monjos descansaven durant la celebració, i on es van veure sorpresos pel prodigi del globus. Encara que aquest temple cristià quedés fora del recinte urbà, ni la distància, ni construccions interposades, n'impedien la visibilitat des de les estades superiors de la casa del jueu Meletius.³³ No queda clar si la basílica estava a prop del lloc on s'assentava la casa en la qual Seuerus s'allotjava a Magona.³⁴

Disposant d'informació literària tan clara sobre les dues basíliques de Magona, és possible que en el futur n'apareguin rastres. La que va suplantar la sinagoga pot haver quedat d'alguna manera identificable per vestigis de l'incendi anterior, en els fonaments. Per descomptat, cal localitzar-la a l'interior del petit perímetre de l'*oppidum* del segle v.

Més complex serà identificar la primitiva basílica extramurs d'aquest lloc, que va haver d'aixecar-se més enllà d'un radi de prop d'un quilòme-

AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 166.

28. SEU. MIN., *Ep.*, 20,5.

29. SEU. MIN., *Ep.*, 30,2: «Primum, enim, ipsa synagogae fundamenta uertere deinde ad nouam basilicam construendam».

30. SEU. MIN., *Ep.*, 14,1.

31. SEU. MIN., *Ep.*, 4,2; 20,4: «Cum igitur in ecclesia, quae paululum a ciuitate sequestri in loco sita est et in qua sancti martyris Stephani nuper conditae reliquiae conquiescunt».

32. SEU. MIN., *Ep.*, 4,2; 20,4. Cal corregir el que vaig escriure a Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 166, en identificar la basílica amb la casa del jueu Innocenci.

33. SEU. MIN., *Ep.*, 20,11.

34. SEU. MIN., *Ep.*, 12,7; 27,7, Cf. 12,3.

tre, a partir de l'anterior.³⁵ En tot cas, es tractava d'una distància que el repòs sabàtic dels jueus no els permetia recórrer.

Tampoc no ha emergit fins ara la basílica episcopal de Iamona, la qual previsiblement pertanyia al nucli urbà.³⁶

3. LES CELEBRACIONS LITÚRGIQUES

El Signum salutare, previ al baptisme

Seuerus no descriu tant la comunitat cristiana com la tensió amb els jueus i l'absorció de la sinagoga per l'església. Ara bé, era normal que quan esdevenien les conversions dels pagans se seguís un procés de catequització, per tal d'acompanyar els batejats amb pedagogia adequada mentre donaven els primers passos en el terreny cristià. Doncs bé, en el cas que ens ocupa aquesta etapa no té lloc. És un punt que han oblidat els estudiosos d'aquest escrit. La raó d'aquesta deficient interpretació s'explica perquè, pel que fa a la conversió al cristianisme, hi ha la tendència a homologar el judaisme amb el paganisme, amb la qual cosa es comet un error històric, ja que no es té en compte l'àmplia base comuna existent entre l'església i la sinagoga. Es tracta d'un oblit enorme, que condueix a no reconèixer que, quantitativament, la Bíblia dels cristians és obra gairebé exclusiva de jueus i que la major part dels seus llibres pertanyen a l'Antic Testament. Es passa per alt, a més, que l'exegesi cristiana deu molt a la jueva, així com també la mateixa estructura de l'oració litúrgica cristiana s'inspira en la que es realitzava a la sinagoga. Si mesuréssim la importància de les parts de la celebració de l'eucaristia per la seva durada, la litúrgia de la Paraula tindria el primer lloc, ja que dura més i és precisament un calc de la celebració que tenia lloc a les sinagogues.

35. Josep AMENGUAL I BATLE, *Judíos, católicos y herejes*, p. 436-437, nota 51. L'església es trobava a una distància superior a les 2.000 colzades, equivalents a 850 metres.

36. Josep AMENGUAL I BATLE, «Les seus episcopals de les Illes Balears: la manca de correspondència entre els testimonis literaris i els arqueològics», a Josep M. GURT i Albert RIBERA (ed.), *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'Hispania. Cristianització i topografia, València, 8, 9 i 10 maig de 2002*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, Ajuntament de València, Universitat de València, Universitat de Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, 2005, p. 189-194, coll. «Monografies de la Secció Històrico-Arqueològica», IX.

A la circular vam descobrir aquesta proximitat teològica en la imatge de la «mare-parenta»³⁷ que, segons acabem de veure, té moltes implicacions. En efecte, proporciona una nova llum per analitzar la història de les relacions entre judaisme i cristianisme, no sempre hostils. Encara en el segle v teodosià.

Seuerus bisbe no va tenir inconvenient a expressar aquestes vinculacions usant termes de parentiu, de maternitat eclesial i de filiació sinagoga, encara que cronològicament l'església va néixer de la sinagoga.

Cap de les pressions exercides, siguin o no les narrades, pot entelar aquesta realitat que ens permet albirar el cristianisme menorquí des d'un horitzó més proper al judaisme del que pugués semblar. No oblidem que hi ha baralles frateres, encara que no siguin precisament fraternals. I la contesa ens va conduir a uns resultats que fan veritat un refrany de vegades sarcàstic i, en el nostre cas, lamentable: «tot va quedar a casa». A casa de l'església mare.

Quan llegim Seuerus no podem menys que recordar la simplicitat dels processos de conversió a Jesús de Natzaret, tal com es descriuen en els Evangelis o el brevíssim estadi que hi ha entre la trobada de l'eunuc de Candace d'Etiòpia amb el diaca Felip i el seu baptisme. Celebrat el ritu, Felip desapareix fins i tot de l'escena (Ac 8,27-40).

La simplicitat del procés exigít per passar del judaisme al cristianisme s'explica per la base bíblica comuna que hi ha entre l'Antic i el Nou Testament. Molt diversa era la situació dels qui seguien la religió grecoromana. Per això es va instaurar el catecumenat, per acompanyar progressivament els candidats al baptisme. Els bisbes de l'antiguitat ja van comparar aquesta etapa de la vida al període de gestació d'un fill en el si de la seva mare.³⁸

Però en el cas dels jueus la pertinença al poble i Déu s'expressava en paraules i conceptes que podien ser comuns amb els cristians, com ara la descendència dels patriarques i l'elecció per Yahvé. Així ho revela el mateix vocabulari de Seuerus,³⁹ que treu conseqüències teològiques pertinents quan mostra la proximitat religiosa entre jueus i cristians. Per això Seuerus, intel·ligentment, va procedir a la manera de la primitiva església,

37. SEU. MIN., *Ep.*, 11,2.5.8; 16,19; 21,3.

38. Ignacio ONATIBIA, «Actualidad del catecumenado antiguo», *Phase*, 11 (1971), p. 330.

39. SEU. MIN., *Ep.*, 20,15: «Multi itaque sapientes, cum eadem die filios Israel». 20,16: «lumnam quoque ignis quae patres in heremo praecedebat, ut etiam et filiis a uera Egypto atque a fornace, sicut scriptum est, ferrea egressis, ducatum praeberet ad uitam»; 24,11: «memorata filia Israel».

i es va concentrar en oferir un anunci anomenat kerigmàtic, que va consistir a transmetre el missatge sobre alguns esdeveniments de la persona de Jesús, especialment pel que fa al seu valor soteriològic,⁴⁰ amb paraules seves, vinculant aquests esdeveniments amb els grans esdeveniments de l'Antic Testament, especialment els de l'Èxode.

Precisament en aquesta proximitat religiosa reposa l'espontaneïtat dels cristians quan li van cridar a *Theodorus*, que acabava de tornar de Mallorca: «Theodorus, creu en Crist», «Theodore, credas in Christum».⁴¹ En un moment més avançat, qui simbolitzava el primogènit natural del judaisme era Ruben, el qual va convidar Theodorus a creure en Crist, com ell ho havia fet, i a posar-se de costat del bisbe: «in Christum crede sicut et ego credidi».⁴²

L'opció de creure en Crist és l'única exigència que proposa Seuerus als jueus, i així aquests responien que volien creure-hi: «credere in Christum et christianos statim fieri cupere profitebantur».⁴³ Ells accepten aquesta *credulitas* o aquesta nova forma de creure, que és la fe cristiana. No es tracta d'alludir amb aquest vocable una vana fe en imaginacions o revelacions de procedència extracristiana. El terme es troba ja en sant Cebrià⁴⁴ i en el Concili d'Elvira,⁴⁵ i designa l'acceptació de Crist. Per provocar aquest esdeveniment ocorrien els prodigis celestes, de la mateixa manera que els xàfecs anunciaven que s'acostava el nou poble creient, «crediturum populum imbres laetissimi nuntiabant».⁴⁶

El dens contingut de la *credulitas* comportava, evidentment, un canvi radical en les seves vides, ja que havien de trencar amb la fidelitat al Déu dels pares, «Dominum Deum patrum meorum non relinquo».⁴⁷ Impres-

40. Ramón TREVIANO, *Orígenes del cristianismo. El trasfondo judío del cristianismo primitivo*, Salamanca, Universidad Pontificia, 1996, p. 369-370, coll. «Plenitud de los Tiempos»; 3.

41. SEU. MIN., *Ep.*, 16,4.

42. SEU. MIN., *Ep.*, 16,14.

43. SEU. MIN., *Ep.*, 21,6.

44. CEBRIÀ, *Ep.* 77,1,1, G. HARTTEL (ed.), a *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* (CSEL), 3/2, 1871, p. 834; Josep VERGÉS i Tomàs BELLPUIG (ed.), *Sant Cebrià, Epistolari*, II, FBM 55, Barcelona, 1929-1931, p. 172; Julio CAMPOS, (ed.), *Obras de San Cipriano. Tratados. Cartas*, Madrid, Católica, 1964, p. 732, coll. «Biblioteca de Autores Cristianos»; 241.

45. Concili d'Elvira, cànons 42 i 44, a *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, p. 9. Manuel SOTOMAYOR MUÑOZ i Teresa BERDUGO VILLENA, «El concilio de Elvira en la Hispania. Texto y traducción», a Manuel SOTOMAYOR i José FERNÁNDEZ UBIÑA (ed.), *El concilio de Elvira y su tiempo*, Granada, 2005, p. 28 i 46.

46. SEU. MIN., *Ep.*, 25,3.

47. SEU. MIN., *Ep.*, 18,16.

siona la descripció que el bisbe catòlic fa del procés espiritual d'aquests jueus menorquins, independentment del final que va tenir. Aquestes persones de la Romanitat tardana apareixen amb una fermesa personal a tota prova en defensar la fe dels pares. La seva escala de valors estava arrelada en la seva consciència, la qual està guiada pel Déu dels pares. Per això, actualitzant la memòria dels macabeus,⁴⁸ volen seguir fidels, encara amb el risc d'haver de renunciar a la seva pàtria menorquina, «qui patriam non relinquerit, fidem patrum tenere non possit»,⁴⁹ o perdre els béns i la família, «tantum ne Deum patrum nostrorum negare compellar».⁵⁰ Meletius era disposat a perdre els béns i la família.⁵¹ Aquesta opció la prenien perquè consideraven que passar al cristianisme era una apostasia, «Theodorus [...] apostatare compulsus est».⁵²

Però també el pas d'una fe a una altra va arribar a ser apreciat pels jueus com una conversió, «*ad fidem Christi fuisse conuersum*», de la incredulitat, o sigui, d'una altra fe, a la de Crist.⁵³ L'expressió *fides Christi* apareix fins a onze vegades,⁵⁴ a les quals afegim l'altra, *fides ecclesiastica*,⁵⁵ i una tercera, *fides nostra*.⁵⁶

No hi ha dubte que Seuerus va saber ajustar el vocabulari a cadascuna de les circumstàncies. Valora el pas d'una a una altra fe, d'acord al moment en què es trobava la lluita entre les dues comunitats. Quan es tractava d'impulsar el canvi, aquest es considerava una conversió, mentre que, quan es dubtava, es qualificava d'apostasia.

Des de l'horitzó d'aquesta proximitat entre judaisme i cristianisme, hem de calibrar la profunditat de la teologia de Seuerus sobre l'atracció de Crist, que va arrossegar amb el seu poder i la seva fragància no només Artemisia i Caecilianus, sinó molts altres jueus. La capacitat del bisbe per crear una motivació psicològica del camí a la fe és notable.⁵⁷

48. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, 1, p. 132.

49. SEU. MIN., *Ep.*, 18,19.

50. SEU. MIN., *Ep.*, 18,17.

51. SEU. MIN., *Ep.*, 18,17.

52. SEU. MIN., *Ep.*, 18,18.

53. SEU. MIN., *Ep.*, 16,7 i 18,12.

54. SEU. MIN., *Ep.*, 16,7.12; 18,12.16; 19,1.10; 20,3; 21,6; 24,10; 25,2; 26,2.

55. SEU. MIN., *Ep.*, 19,8.

56. SEU. MIN., *Ep.*, 28,4.

57. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, 1, p. 126-131.

La incorporació a l'Església

Possiblement el catecumenat era la forma normal perquè els pagans s'incorporassin a l'Església, i la seva durada, en temps de Seuerus, generalment era de dos a tres anys.⁵⁸ Ara bé, ja hem assenyalat que el cas dels jueus no estava regulat, ja que no hi havia una pastoral establerta per dirigir-se als jueus, ni aquests, en l'època tardoromana, no es convertien en massa com els pagans. Les circumstàncies havien canviat molt, i la pressió política era un repellent per als jueus.

Tot i que Seuerus mostra que, per a poder entrar a l'Església, hi ha d'haver una preparació, prèvia a la celebració del sagrament del baptisme. També parla de la celebració de l'eucaristia, tanmateix no ens deixa saber si el terme *sacramentum* per a ell era conegut per a denominar aquestes dues celebracions, que ell presidí, i que també s'aplica a la resta de celebracions, que formen el conjunt dels set sagraments cristians. L'únic que podem observar és que Seuerus utilitza una vegada el vocable *sacramentum*, i ho fa donant-li el sentit tradicional de jurament,⁵⁹ però no l'aplica als sagraments segons l'accepció teològica, com ja era usual des de Tertulià (s. III), en els escrits del qual tots dos termes van començar a ser intercanviables.⁶⁰

La celebració del baptisme

Per això, el bisbe realitzava en el seu front dels que demanaven que els assenyalessin amb el signe de Crist, o *Christi characterem*,⁶¹ el primer

58. A. LAURENTIN i M. DUJARIER, *Catechumenat. Données de l'histoire et perspectives nouvelles*, París, Beauchesne, 1969; M. DUJARIER, *Breve historia del catecumenado*, Bilbao, Desclée de Brouwer, 1986; Ignacio OÑATIBIA, «Actualidad del catecumenado antiguo», *Phase*, 11 (1971), p. 325-334; Casiano FLORISTÁN, «Bibliografía sobre el catecumenado», *Phase*, 11 (1971), p. 389-395; J. B. VALERO, «Catecumenado y Pascua en los Padres. Contenido y Paradigmas», *Sal Terrae*, 64 (1974), p. 278-292.

59. SEU. MIN., *Ep.*, 18,4: «ipsi etiam nunc cum sacramentorum terribili interpositione confirmant». Cf., sobre el seu origen en el jurament militar, Ansgar PAUS, «Sakrament. I. Religionsgeschichtlich», *LThK*, 3a ed., vol. 8 (1999-2006), p. 1437-1438.

60. A. J. JUNGSMANN, *El sacrificio de la misa*, n. 271, p. 869, amb la nota 40. Sobre el tema, cf. Jesús SOLANO, *Textos eucarísticos primitivos*, II, Madrid, 1954, coll. «Biblioteca de Autores Cristianos»; 118), n. 14, cf. el Índice, p. 844-846; Eva-Maria FABER, «Mysterium. III. Systematisch-theologisch», *LThK*, 3a ed., vol. 7 (1998-2006), p. 580, i Herbert VORGRIMMLER, «Sakrament», *LThK*, 3a ed., vol. 8 (1999-2006), p. 1440-1441.

61. SEU. MIN., *Ep.*, 17,2-3.

senyal de la incorporació a l'Església, el *signum salutis*⁶² o *signum salutare*.⁶³ Un senyal de la salvació que consistiria en signar-los amb la creu.

Ignorem el tipus de seguiment que va donar el bisbe a aquest primer acte d'introducció dels jueus a l'Església, previ al baptisme pasqual. D'entrada va deixar constància que el dissabte següent va tornar a lamona, per la qual cosa va haver d'encomanar als preveres de Magona la preparació al baptisme que tindria lloc a la vetlla pasqual, és a dir, la nit del 6 al 7 d'abril. La quaresma, que va començar el diumenge 24 de febrer, devia ser el període de preparació immediata al baptisme. D'aquesta manera haurien transcorregut els dies suficients perquè cicatritzaren en bona part els traumes d'aquella setmana densa de sobresalts. Atenent el que ens mostra el text, considerem hipotèticament que Seuerus no va celebrar massivament el baptisme fins al dia de Pasqua de Resurrecció de l'any 418, que va ser el 7 d'abril.

Sobre el catecumenat a Menorca no en sabem res. El que sí voldríem ressaltar és que els textos bíblics que el bisbe va escollir, per a fonamentar la seva carta, pertanyen en gran part a la catequesi catecumenal de l'Església a l'Àfrica del Nord. Mn. Josep Sastre Portella hi va insistir.⁶⁴ Per la nostra banda, vam mostrar com molts textos són anteriors a la Vulgata, característica que ajuda a reconèixer la datació de la carta, puix aquella versió llatina va arribar a Hispania molt aviat.⁶⁵ I, a més, la versió llatina que utilitzava el bisbe de Menorca presenta algunes variants, a les quals els editors de la versió llatina antiga, de l'abadia de Beuron (Baviera), no han trobat paral·lels.

Per les especials circumstàncies del cas, consta que durant l'atapeïda setmana, entre el dia 2 de febrer i el següent dia 9, el bisbe va rebre una sola petició expressa del baptisme, de part d'un ancià de cent dos anys. Res expressa l'autor de la circular sobre la celebració o no d'aquest sacrament d'iniciació cristiana, si bé el fet d'esmentar-lo pot ser indicatiu que el bisbe va atendre immediatament la súplica d'un ancià decrepit; l'edat anunciava un cap molt pròxim, i més en l'època a la qual ens referim.

62. SEU. MIN., *Ep.*, 17,2-3. No consider adequat extrapolar un ritu practicat amb els jueus a Magona a la pràctica catecumenal amb els pagans a Hispània, com ho ha fet qualche autor, cf. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 155, nota 12.

63. SEU. MIN., *Ep.*, 15,3.

64. Josep SASTRE PORTELLA, *La Carta de Sever de Menorca. Anàlisi de les principals citacions bíbliques*, Maó, Govern de les Illes Balears. Conselleria d'Educació i Cultura, 2000.

65. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 72-75; cf. la p. 115.

Si algun historiador ha considerat superficial Seuerus per la seva celebració inadequada del baptisme es deu potser a la seva precipitada lectura de la circular.⁶⁶ En rigor, no sabem si va celebrar un sol baptisme durant els esdeveniments narrats. Amb tot, quan diu que aquells esdeveniments van donar la impressió que ja havien celebrat la Pasqua,⁶⁷ fins i tot abans de començar la quaresma, porta a pensar que en realitat la van celebrar simultàniament al baptisme dels 539 jueus que, a més de l'ancià de cent dos anys, havien demanat incorporar-se a l'Església. Per aquest motiu és buit de fonament afirmar que Sever, *tambour battant*, batejàs els jueus de Magona.⁶⁸

Els textos bíblics citats per Seuerus es caracteritzen per la seva semblança amb els que altres esglésies, sobretot nord-africanes, utilitzaven en les catequesis baptismals adreçades als catecúmens. Això ens indueix a pensar que a Menorca la institució catecumenal era semblant a la de les esglésies més properes. Partint d'aquest parallelisme, seria fàcil reconstruir aquesta etapa pastoral de l'Església a Menorca. Però aquesta tasca pertany a una síntesi històrica, que vaig bastir amb finalitats acadèmiques i que aquí quedaria fora de lloc.

Amb tot, ja ho hem apuntat, el procés per a admetre els jueus en el cristianisme s'assembla al que llegim que Felip va seguir en els Fets dels Apòstols. De fet, els jueus, tot acceptant el Crist, malgrat fos a causa de la pressió que exercí el bisbe, havien donat la passa que era imprescindible. És ben cert que tot fou molt elemental. Cal, a més, recordar que, aleshores, les controvèrsies trinitàries, cristològiques, etc., eren molt vives, com ens ho mostra el col·laborador en la redacció de la carta, el teòleg laic, *Consentius*,⁶⁹ per la qual cosa, fora de certes fórmules molt simples, poc es devia exigir als cristians no teòlegs. Tinguem present que la majoria dels textos bíblics citats per Sever, i pertanyents a la catequesi prebaptismal, pertanyien a l'Antic Testament, en el qual els jueus eren prou experts, encara que no en la interpretació dels cristians. Les exigències morals eren en bona part comunes. En tot cas, no ens consta quan foren batejats aquells

66. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 156.

67. SEU. MIN., *Ep.*, 29,1: «Sane per hos octo quibus haec omnia gesta sunt dies, ante initium quadragesimae, quasi paschae a nobis est celebrata festiuitas».

68. Així ho escriví H. LECLERCQ, «Judaisme», *DACL*, 8 (1928), 35. Cf. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 156 i nota 15.

69. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 238-244.

jueus, per més que creiem que ho serien en la propera Pasqua de l'any 418.

La missa

En una carta escrita amb pretensions propagandístiques, i en una narració tan densa d'esdeveniments crucials per a incorporar la sinagoga de Magona a l'Església, no cal esperar informacions rellevants sobre la celebració de l'eucaristia. Això no obstant, Seuerus ofereix dades que són una primícia en el llatí dels cristians, com és el de l'ús autònom del neologisme *missa*, per designar la celebració eucarística.

L'escrit constitueix un testimoni interessant de la celebració en els dies d'entre setmana i no és menys vàlida la seva aportació quan emfatitza que tot el poble cristià era concelebrant. Per raons de tipus cultural i d'informació històrica rescatarem aquestes aportacions disseminades en l'escrit.

En primer lloc, tot i que a Iamona hi devia haver la basílica episcopal, no s'hi diu res de la celebració. Només sabem que la missa es va celebrar a l'església extramurs de Magona. Solament després dels esdeveniments que ens ocupen la nova basílica es va edificar sobre la sinagoga, i degué trigar un temps a poder prestar serveis culturals.⁷⁰ En aquest cas, es tractava d'una basílica urbana.

Que Seuerus no esmenti la missa dominical no equival a dir que no la va celebrar en aquest dia, diumenge. Insistir-hi no té gaire interès, ja que pertany a la tradició més coneguda del cristianisme. En canvi, de la missa extradominical hi ha menys testimonis. Per raons històriques, no podem parlar encara de dies laborals, puix tots ho eren, ja que fora d'una minoria de funcionaris, la resta de la població no gaudia del descans dominical.⁷¹

De la celebració de la missa entre setmana no hi ha gaires testimonis fins al darrer quart del s. VI, amb sant Gregori el Gran.⁷² Malgrat que només a partir dels segles VII-VIII comença a haver-hi formularis per a aques-

70. SEU. MIN., *Ep.*, 30,2.

71. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 407-410; vam indicar bastants dades de la tradició i una bibliografia adequada, referent a això.

72. A. J. JUNGSMANN, *El sacrificio de la misa. Tratado histórico-litúrgico, Missarum Sollemnia*, 4a ed. Madrid, Católica, 1963, núm. 276, p. 252, coll. «Biblioteca de Autores Cristianos», 68. Al segle IX, comencen a ser més freqüents les celebracions diàries de la missa, núm. 281, p. 258.

tes misses dites ferials,⁷³ tanmateix, Seuerus, l'any 418, ens presenta dos casos d'aquestes celebracions, l'ordre de les quals devia ser semblant al dominical usat a Menorca.

Quant al terme *missa* amb l'adjectiu *dominica*, o amb un altre d'equivalent, és anterior a Seuerus. També ho és l'ús autònom, o sense adjectius, en un sol cas, que sapiguem, que és el de sant Ambròs de Milà, en la seva carta a la seva germana Paulina, escrita prop de la Pasqua de l'any 385, a la qual diu:

Ep. 20,4. Sequenti die, erat autem Dominica, post lectiones atque tractatum, dimissis cathecumenis, symbolum aliquibus competentibus in baptisteriis tradebam basilicae. Illic nuntiatum est mihi comperto quod ad Portianam basilicam de palatio decanos misissent, et vela suspenderent, populi partem eo pergere. Ego tamen mansi in munere, missam facere coepi.⁷⁴

Christine Mohrmann considera que, tot i que ja devia ser usual, possiblement es tracta del primer cas que *missa* apareix en un context litúrgic,⁷⁵ que no indicaria estrictament la celebració eucarística, sinó que comprendria altres serveis, com també ho llegim a Egèria.⁷⁶

Fins aquí hem indicat succintament uns antecedents en l'adopció del terme *missa*, per a designar la celebració eucarística que, tanmateix, no necessàriament el mot, en els casos indicats, ha estat interpretat com si ja fos un terme autònom, malgrat que Blaise, en el seu diccionari, ho consideri.⁷⁷ Possiblement, fins a l'hora d'ara, la circular ens ha conservat el testimoni més antic de l'ús del terme *missa* (20,4),⁷⁸ per a designar l'acció cabdal de

73. Philipp HARNONCOURT, «Woche, Wochentage, III. Liturgisch», *LThK*, 3a ed., vol. 10 (2001-2006), p. 1266.

74. *Sancti Ambrosii Epistularum libri i-vi*, PL, 16, 995; *Sancti Ambrosii, Mediolanensis episcopi, Opera omnia, juxta editionem monachorum S. Benedicti*, IV, Parisiis Apud Gauthier Fratrem et Soc. 1836, p. 267.

75. Christine MOHRMANN, «Missa», *Vigiliae Christianae*, 12 (1958), p. 67-92, segons Christine MOHRMANN, *Études sur le latin des chrétiens*, III: *Latin chrétien et liturgie*, Roma, Ed. di Storia e Letteratura, 1979, p. 369.

76. Christine MOHRMANN, «8. Missa», *Études sur le latin des chrétiens*, III, p. 363-369.

77. Albert BLAISE, *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Henri CHIRAT (rev.), Turnhout, Brepols, 1954, p. 535: «Missa», quan cita el text de sant Ambròs, precisa: «semble être le 1er ex. en ce sens. La messe en général».

78. SEU. MIN., *Ep.*, 20,2, el terme *missa* va junt amb el qualificatiu *dominica*.

la celebració cristiana.⁷⁹ Vegem els diversos contextos en els quals apareix el terme *missa*.

El context de la primera celebració és d'acció de gràcies, o celebració dels misteris de Crist,⁸⁰ després de la conversió del primogènit jueu Ruben i abans que s'acostassin molts jueus a sol·licitar que els signassin amb el senyal de Crist.⁸¹

Una altra expressió que cal valorar és la següent: «nobiscum plebs uni-versa missam opperiretur» (20,4). No sembla que consideri un conjunt de persones passiu, sinó que podem veure-hi una participació del poble cristià semblant a la que tenia en les altres accions contra els jueus. Ens sembla clar que es tractava d'una celebració eucarística. Les disputes i converses amb els jueus es realitzaven fora de la basílica, mentre aquesta celebració es desenvolupava dins l'església, com ho escriu un poc més endavant a 20,8: «Hoc, sicut istis uisum est, quasi trans basilicam in qua uniuersus nobiscum populus consistebat». El poble cristià era dins la basílica.

Encara voldríem recalcar com la celebració de la missa era quelcom que vinculava el bisbe amb la comunitat cristiana. El *nobiscum*, amb nosaltres, plural majestàtic, caracteritza tota l'acció del bisbe amb els cristians. Ara bé, no podem dir que es tractàs d'una mena de concelebració, en el sentit que la comunitat tota la presidís; però sí era una vera concelebració, en el sentit que tota la comunitat es compenetrava amb el bisbe president, jurídicament i sacramentalment. Ja ho vam precisar.⁸² La compenetració entre el bisbe i els cristians, també en la celebració eucarística, és notòria. Entre les accions amb els jueus, o contra ells, i la celebració eucarística, hi havia una mateixa solidaritat, tònica molt significativa i alliçonadora, pel que fa a la celebració.

En aquesta trajectòria, cau del seu pes que novament tornàs a celebrar l'eucaristia, entesa com solemne acció de gràcies, passat el migdia de di-

79. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 157.

80. SEU. MIN., *Ep.*, 17,1. El text llatí diu a la missa *mysterium*: textualment diu *peractis siquidem mysteriis*. Que té el sentit de 'sagrament', o de 'celebració dels anomenats misteris de Crist', que van des del naixement, epifania, passió, mort i resurrecció, cf. G. BORNKAMM, «D. Μυστήριον in der Alten Kirche», a *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, IV (1990), p. 833. En el passatge 19,3: «ut congruis, sicut iam saepe dictum est, nominibus mysterium gestae rei», torna a emprar el terme *mysterium*, en singular, per referir-se al simbolisme, al significat secret dels esdeveniments.

81. SEU. MIN., *Ep.*, 17,1-3.

82. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 158.

marts, després de les conversions.⁸³ En aquest cas, qualifica la celebració com a *missa dominica*, o missa del Senyor. En cap manera no pot ser traduït per *missa dominical*, ja que la va celebrar en dimarts. El significat és clar, era una acció de gràcies al Senyor, que és el Crist, autor de tots els prodigis.

Ara bé, nosaltres creiem que ja a Menorca, per l'any 418, el terme *missa* designava la celebració eucarística, i que, també, admetia adjectivacions, com *missa dominica*. No hi ha un altre autor que el precedeixi en prendre el vocable en una forma completament autònoma, com ho fa gairebé immediatament, quan diu: «nobiscum pariter plebs uniuersa missam opperiretur».⁸⁴ Ch. Mohrmann va considerar que l'evolució del terme, perquè fos usat sense adjectius, pertany al final del segle v, però el cas que ens afecta, i fins i tot d'altres, són anteriors,⁸⁵ fet que ens mostra com a Menorca hi arribaven onades de viatgers, de diversos punts cardinals, que contribuïen a mantenir actualitzat el poble i, en concret, els cristians, fins i tot en els corrents teològics, com ho hem mostrat diverses vegades.⁸⁶ Segons l'autora, no va ser fins al final del segle que el mot *missa* esdevingué el terme corrent per a designar la celebració de l'eucaristia.⁸⁷

Un altre aspecte de la informació és que se silencia la intervenció de preveres, diaques i altres possibles clergues en la celebració de la missa, mentre es refereix a una participació molt estreta de tot el poble amb el bisbe, com acabem de recollir en el text citat poc ha: «tota la plebs esperava la missa amb nosaltres».⁸⁸

83. SEU. MIN., *Ep.*, 20,2: «Hora circiter septima, missam dominicam solemniter coepimus celebrare». L'hora setena correspon a les nostres 13 hores o la una de la tarda. Com a indicació merament curiosa, cal observar que no existia l'anomenat dejuni eucarístic, impossible d'observar en una hora semblant, que va haver de ser imprevista. És cert que en el núm. 3 diu que el poble s'havia oblidat del menjar material, havent estat alimentat espiritualment. Però això no contradïu l'anterior.

84. SEU. MIN., *Ep.*, 20,4.

85. Christine MOHRMANN, «8. Missa», *Études sur le latin des chrétiens*, III, p. 370.

86. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 249-257; Josep AMENGUAL I BATLE, «Teòlegs i bisbes de la Hispània dels inicis del segle v i sant Agustí. El context priscillianista de la controvèrsia sobre l'origen de l'ànima», *Revista Catalana de Teologia*, XX/1 (1999), p. 73-107; Josep AMENGUAL I BATLE, *Judíos, católicos y herejes*, p. 381-403, i els mapes de les p. 533-537.

87. Christine MOHRMANN, «8. Missa», *Études sur le latin des chrétiens*, III, p. 370.

88. SEU. MIN., *Ep.*, 20,4.

No podem extrapolar la força dels termes, com si es tractés de la celebració dels preveres, però la participació litúrgica recordada per Seuerus té una densitat més gran que el que s'indica amb les expressions contemporànies del simple sentir missa o d'anar a missa. Es tracta d'una aportació no secundària per a la història de la litúrgia.

Celebracions no sacramentals: els salms i els himnes cantats amb els jueus

Els cristians van rebre del judaisme l'Antic Testament, en el qual els Salms constitueixen un llibre de pregària, que, amb molts himnes, eren cantats. No és el lloc de mostrar la història des del punt de vista de la música, sinó que podem extreure qualque informació sobre la pregària cantada dels salms a Menorca, que esdevingué habitual,⁸⁹ com ho era també a Milà i a Hipona,⁹⁰ és a dir, era una pràctica universal.

El fet és que, a Menorca, sembla que cantar himnes i salmejar era una forma de pregar i de glorificar Déu, tant entre els cristians de Iamona i de Magona, com entre els jueus, tot servint-se d'uns mateixos textos i d'unes mateixes melodies, tret de les peces inspirades en el Nou Testament. Tot això ens duria a un patrimoni bíblic comú a les dues religions bíbliques. Baron esmenta versions llatines de textos bíblics, fetes pels jueus, per al servei de les escoles, entre els quals no devien mancar els salms.⁹¹ Per la seva banda, sant Agustí esmenta el cant diari de la salmòdia, que feien els jueus, que servien d'exemple per als cristians.⁹² En un context poc hostil als jueus, el bisbe d'Hipona pren en compte que és la sinagoga que canta.⁹³

En una illa tan comunicada amb Hipona, com Menorca,⁹⁴ en la qual el bisbe Sever diu que cristians i jueus havien mantingut una bona convivència, res no té de sorprenent que ambdues comunitats, amb ocasió de l'arribada del bisbe amb el seu estol de cristians a Magona, fonguessin en

89. SEU. MIN., *Ep.*, 13,1; 14,1; 16,20; 27,5.

90. F. van der MEER, *San Agustín pastor de almas*, Barcelona, Herder, 1965, p. 424-434.

91. Salo Wittmayer BARON, *Historia social y religiosa del pueblo judío*, II/II, Eduardo GOLIGORSKY (trad.), Marshall T. MEYER, (superv.), Buenos Aires, 1968, p. 156.

92. SANT AGUSTÍ, *En. in Ps.* 148,17, CCL, 39,987-991-PL, 36, 915-918: «Attendite Iudaeos [...] quotidie et ipsi cantant hymnos Deo».

93. SANT AGUSTÍ, *En. in Ps.* 72,3-6, CCL, 39,2176-2177-PL, 36, 1947-1948, especialment en el núm. 4. Luc VERHEIJEN, «La prière dans la Règle d'Augustin», a Anne Marie LA BONNARDIERE, *Saint Augustin la Bible*, París, 1986, p. 167-179, coll. «Bible de Tous les Temps»; 3.

94. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 249-253, on comptam vuit viatges, entre els anys 414-420.

un sol cant el seu entusiasme. Recordem com el *pater pateron* dels jueus, Theodorus, era també *legis doctor*, i, per tant, si els esdeveniments havien de prendre, com semblava, la via de la disputa bíblica, els jueus no tenien cap por de perdre. I, pel costat dels cristians, hi havia plena consciència que la legalitat era a favor d'ells, especialment quan un bisbe jove, d'encuny teodosià, era enfront de l'expedició.⁹⁵

Seuerus, un cop arribà amb els seus acompanyants cristians a Magona, i amb els jueus d'aquesta població, emprengué camí cap a la sinagoga, entonant uns versets del SIm 9,7-8, que és un cant de victòria, que celebra l'enfonsament de l'enemic. Tot i ser un text de l'Antic Testament, els cristians l'interpretaren en sentit cristològic, mentre que per als jueus devia conservar el sentit que el Déu dels Pares els acompanyava en aquesta topada amb els cristians:

13. 1 *Pergere, igitur, ad synagoga coepimus et hymnum Christo per plateam, ex multitudine laetitiae, canebamus. 2 Psalmus autem, quem, mira iucunditate, etiam iudaeorum populus decantabat, hic fuit: «Periit memoria eorum cum strepitu et Dominus in aeternum permanet» (Ps 9,7-8).*⁹⁶

Ex multitudine laetitiae, canebamus, és una manera de dir que cantaven bé, no tant per la qualitat tècnica, sinó perquè sortia del cor. Sant Agustí ho diu en paraules equivalents: «hoc est enim bene canere Deo, in iubilatione cantare», o sigui: cantar bé a Deu és cantar amb goig.⁹⁷

Després que els cristians havien calat foc a la sinagoga, i quan ja el que podem considerar com el primer dels convertits, Ruben, que tenia el nom del primogènit real de Jacob, invitava el que seria el primogènit legal, el cap de la sinagoga, Theodorus, a convertir-se, una volta que aquest mag-

95. SEU. MIN., *Ep.*, 6,1-3: «1 Iudaeorum populus maxime cuiusdam Theodori auctoritate atque peritia nitebatur, qui non solum inter iudaeos uerum etiam inter christianos eiusdem oppidi et censu et honore saeculi praecipuus erat. 2 Siquidem apud illos legis doctor et, ut ipsorum utar uerbo, pater pateron fuit. 3 In ciuitate, autem, cunctis curiae muniis exsolutis et defensor iam extiterat et etiam nunc patronus municipii habetur».

96. SEU. MIN., *Ep.*, 13,1-2. Vegeu Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 154.

97. SANT AGUSTÍ, *En. In Pslm. 32, II, serm. 1, 7*, CCL, 38, 254, i Balbino MARTÍN PÉREZ (ed.), José MORÁN, (intr. gral.), *Obras de San Agustín. Enarraciones sobre los Salmos (1º)*, Madrid, Católica, 1964, p. 436, coll. «Biblioteca de Autores Cristianos»; 235.

nat jueu prometé convertir-se, ambdós estols cantaren un himne, compost d'un verset del Nou Testament, pres de la 2Cor 1,3, sense cap referència al Crist, i seguit d'un altre, de Jr 8,23 = V 9,1:

20 *Nos autem ad ecclesiam cum hymnis, ex more, perreximus cantantes et psallentes: «benedictus est Pater misericordiarum et Deus totius consolationis, qui dedit capiti nostro aquam et oculis nostris fontem lacrimarum, ut ploraremus uulneratos populi nostri».*⁹⁸

Encara prepararen amb cants una altra conversió, la de l'esposa d'Innocentius, —jueu transeünt, a causa de les incursions dels bàrbars per la Tarraconense—, que es resistia a tota conversa amb els cristians, fins que, arribada l'hora tercera, després que els cristians i els jueus ja convertits entonassin himnes i pregassin insistentment, la dama jueva, quan escoltà l'amén d'aquella pregària multitudinària i «ecumènica», va declarar que es volia convertir.⁹⁹

Vers unes conclusions

El breu recorregut de la carta del bisbe Sever de Menorca, amb seu a Iamona (Ciutadella), sobre la campanya proselitista sobre els jueus de Magona (Maó), de l'horitzó de la celebració litúrgica ens ha menat a una sèrie de resultats prou importants, alguns dels quals resumirem aquí.

Des del punt de vista extern, cal prendre nota que el bisbe és al cap d'una església local condreta, ben formada quant a l'existència d'un poble de creients fidels, servit pels diversos ministres. El bisbe exerceix la presidència visiblement i en tota circumstància, i palesament en la celebració del baptisme i de l'eucaristia. La carta mostra com el bisbe és el capdavanter en la vida de l'Església, i president de la celebració eucarística, en la qual repercuteixen els esdeveniments que afecten l'església local, vinculació que mostra la unitat de vida de la comunitat cristiana.

98. SEU. MIN., *Ep.*, 16,20.

99. SEU. MIN., *Ep.*, 27,5-6: «itaque, usque in horam ferme tertiam, hymnorum atque orationum proeliis aduersus Amalech hostem Iesu ducis nostri sudauit exercitus. 6 Inde, cum iam paene, quod fatendum est, desperantes abscissionem moliremur, resumtis rursum uiribus orationem cunctis indiximus, soloque prostrati diu fleuimus».

De manera patent el bisbe és el llaç visible i operant de comunió amb les altres esglésies locals de l'univers, a les quals adreça la seva epístola.

Res no se'ns diu de l'origen i de la data de la formació d'aquesta església local; però, atesa la seva general implantació a Menorca, i a la dotació dels ministres, ens fa pensar que els primers cristians que començaren a crear la comunitat a Menorca devien ser comerciants cristians que hi arribaren possiblement en el segle III.

La tradició eclesial sembla que provenia, d'una manera especial, de l'Àfrica del Nord, regió amb la qual les comunicacions eren freqüents. Podria ser que les catequesis prebaptismals fossin una herència nord-africana. Per això pensem que els primers cristians pogueren ser judeocristians, que iniciaren una comunitat clarament cristiana, però sense ruptures amb la sinagoga, tret del que era exclusiva herència del Nou Testament. En altres llocs hem estudiat l'obra teològica del que pogué redactar literàriament la circular que ens ocupa, el teòleg Consentius, el qual compongué obres sobre teologia trinitària, en les quals hi havia una ressonància dels corrents doctrinals del temps, especialment vius en la Tarraconense.¹⁰⁰

Ara bé, la circular no apareix contaminada per una concepció del cristianisme excloent del judaisme, en aquells punts en els quals ambdues religions bíbliques conflueixen, com és en la fe en un mateix Deu salvador. Aquesta base de la fe comuna permetia la pregària en comú, sense rebuig ni dels cristians ni dels jueus, cosa que fa que la interrelació del cristianisme i el judaisme es fonamentàs en allò que unia els dos pobles fills de la Bíblia, i no romania en una retòrica proclamació d'un ideal d'unitat no plausible. D'altra banda, pel que fa a la fe en el Crist, hem de dir que els cristians el feien objecte de la distinció del judaisme, del qual eren igualment conscients els jueus. D'aquí que la campanya de Sever es fonamentava en incorporar els jueus a la fe en el Crist, el qual fou reconegut de la «nostra victòria».¹⁰¹ La claredat en el que pertany a la fe d'un i un altre poble era clara; diferència que no impedia poder pregar al mateix Déu salvador, amb uns mateixos textos bíblics, i amb uns mateixos salms. D'altra banda, els cristians eren conscients de la seva identitat, que es palesava en la celebració del baptisme i de l'eucaristia, que els era exclusiva. La convivència de les dues religions bíbliques no conduí a desidentificar-les.

100. Josep AMENGUAL I BATLE, *Els orígens del cristianisme a les Balears...*, I, p. 228-247.

101. SEU. MIN., *Ep.*, 14. 1: «Euersa, itaque cunctis iudaeis stupentibus, synagoga, ad ecclesiam cum hymnis perreximus. Et auctori uictoriae nostrae gratias referentes».

És cert que el bisbe Seuerus amb Consentius ordiren la campanya conversionista sobre els jueus, però de cap manera aquest atropell invalida la bondat i el sentit de l'oració ecumènica ancestral a Menorca de jueus i cristians. Qualque tast del que cantaven junts ens el dona Sever, i, com ho hem indicat, inclou paraules de Sant Pau, amb les quals invocava el Déu de la misericòrdia, en el qual creiem els jueus i els cristians. Expressades quantitativament, en les Escripures hi ha més oracions, invocacions i accions de gràcies comunes a jueus i cristians que les que puguin ésser pròpies d'una o una altra religió.

Quant a la tradició musical dels jueus, en la qual es degueren inspirar els cristians, res no en sabem. En recollim el fet, que no és poca cosa.

Sobre els edificis de culte, sabem que a Magona la sinagoga era edificada en un indret urbà, mentre que l'església dels cristians era als afores de la població, fet que ens portaria a concloure que el judaisme era més antic que el cristianisme. Ara bé, a causa dels esdeveniments que ens ocupen, els cristians, ja al principi de l'expedició, calaren foc a la sinagoga, fet que va causar la primera suplantació d'aquest edifici jueu per una basílica cristiana, en la història de les illes Balears.

De les celebracions sacramentals, solament ens consta la del baptisme i la de la missa. Quant al baptisme, diu expressament que va celebrar, i per raó de l'edat propecta, el de l'home que tenia cent dos anys. Sembla que les catequesis catecumenals s'inspiraven en els mateixos textos que il·luminaven els bisbes nord-africans.

Quant a la celebració eucarística, direm que una vegada s'hi refereix amb el terme *peragere mysteria*. Literalment diu: «17. 1 Peractis siquidem mysteriis, ecclesiam egressi». Altres vegades, com ho hem comprovat, s'hi refereix amb el terme *missa*, en forma adjectivada, com *missa dominica*, o *missa del senyor*. Però el que ens interessa més recalcar és que, fins avui, Seuerus és el primer autor que de manera general es refereix a la celebració eucarística, emprant el terme *missa*, sense cap adjectiu, precocitat que ha passat desapercebuda als historiadors i als liturgistes, cosa que ens ha duit a encapçalar el nostre treball amb aquesta referència. Aquesta precocitat manifesta en la Mediterrània occidental detecta com, ja des del primer quart del segle v, la principal celebració litúrgica dels cristians és coneguda amb un terme no gens bíblic.